

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Վ. Ա. ՅՐԿԵԱՆԸ

ՓԵՐԻՉ

1903

ՎԱՅՐԿԵԱՆՆԸ

Ա.

» Ինչ որ դարձել է վեր, կ'ըստը Լորիս-Մելիքոֆ Պերլինի Վեհաժողովին գաղտնի հայ պատգամաւորներուն, հայ ազգին այսպիսի մի բարեպատեհ առիթ չէր պատահած. ոգուտ քաղերու է » (1) :

Հայ ազգը 1878ի մեծ առիթէն չքաղեց այն բոլոր օգուտը որ կարելի էր քաղել, որովհետեւ այդ չքաղելուն ան զեռ տիրապետական հայրենասիրութեան փուլին մէջ կը գտնուէր եւ կրկարձէր թէ միմիայն աղերսական դիմումներով ժողովուրդ մը կրնայ ազատութիւն ձեռք ձգել :

Այսօր, նոյնութեամբ կարելի է կրկնել Լորիս-Մելիքոֆի խօսքը. եւ նոյն խօսքը, այսօր, վայրենասիր՝ ինքնին՝ աւելի թանկագին, աւելի բեղմնաւոր, եթէ հայ ժողովուրդը կարենայ օգտուիլ :

Մեր այն թեթեւօտիկները, որ առանց հասկացաւորութեան եւ առանց պատեհ վայրկեանի սպասելու, կ'սկստար եւ յախուռն գործունէութիւններով ազգին ու ժերնի ի գործ փճաղնողներուն ու մեր դատարմանողներուն բնթագրը քննադատողները կը ծագէին, եւ մինչեւ իսկ խոհեմութիւնն ու կորուստը հաւասարապէս յարգող մտքերուն այդ անմիճելի զգուշաւորութիւնն իբրեւ մշտական անգործութեան անուղղակի պատրուակ մը հոյս տալու անխղճութիւնը կ'ունենային, եթէ յորձորէն կարենային բռնուել արդի վայրկեանին

(1) Ստեփան Փափագեան, «Պատգամաւորի մը յուշատետրը», տպուած «Անաճիտ»ի մէջ :

366

տարօրինապէս ծանրակշիռ նշանակութիւնը, պիտի հասկնային թէ « պատեհ վայրկեան » բացատրութիւնը երազական ասութիւն մը չէ, այլ շօշափելի իրողութիւն մը :

Կը մնայ սակայն քննել թէ մեր ժողովուրդը լիովին ըմբռնած է այս վայրկեանին կարեւորութիւնը, եւ թէ ի վիճակի՞ է անկից օգտուելու : — Պիտի մատնանիչ բնեմ կարգ մը « իրողութիւններ », եւ անոնցմէ պիտի հանեմ այս կենսական հարցումին պատասխանը :

Բ.

Թող նախ թոյլ տրուի ինծի վերլուծել քաղաքական ներկայ կացութիւնը եւ բնորոշել անոր նկարագիրն ու նշանակութիւնը : — Ամենուն յայտնի են այն բոլոր գեպքերը որ տարիէ մը ի վեր Պայքանեան նահանգները տակնուվրայ կ'ընեն եւ որոնք այս պահուս յանգած են ծայրայեղօրէն սուր իրերու վիճակի մը : Այն հիանալի քաջութիւնը յարատեւութիւնը, որոյ ծրագրի մը շուրջը գարծոց կազմակերպեալ ու զօրեց գործունէութիւնը, զոր երկարատեւ ու լուրջ նախապատրաստութեանէ մը յետոյ կը պարզեն Մակեդոնացի յեղափոխականները, Եւրոպայի գիւանագիտութիւնն ամենէն աւելի վրդովող հարցերէն մին գարծուցին Մակեդոնիոյ հարցը, եւ այս վայրկեանիս Եւրոպա ստիպուած է անոր տալ արմատական լուծում մը, չերկարաձգելու համար արդի վաճառակից կացութիւնը որ կրնայ միջազգային աղէտքներ յառաջ բերել եթէ այդ արիւնոտ քառուրդը կրկար ատեն շարունակէ գոյութիւն ունենալ : Այդ արմատական լուծումը աւելի շուտ կատարուած

կ'ըլլան՝ առանց պատրու-
թեան, որուն հիմնական պայմանն էր կացութիւնն անփոփոխ պահել Պաշտօններու մէջ Ռուսիա մանաւանդ՝ կը թուէր ընդդիմանալ այդ հարցին վճռական ձեւ ստանալուն, կ'ուզէր որ քանի մը հարեւանցի բարենորոգումներով վէրքը առժամայէս կիսափակուի, մինչեւ որ հիմնական գործողութեան համար իր շահերուն յարմար ժամը հասնի: Ռուսիա այդպէս կը վարուէր, որովհետեւ Մայրագոյն Արեւելքի մէջ հրատապ խնդիրներ ունենալով լուծելու ձարոնի, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հետ, չէր ուզեր որ դեռ զանոնք զոյժած՝ Մերձաւոր Արեւելքի կնճռատութեանց մէջ ձեռքերը կաշկանդուէին: Բայց այժմ Ռուսիա նայրագոյն Արեւելքի մէջ իր էական շահերն ամրապնդեց, քանի որ յաջողեցաւ Ամերիկայի հետ համաձայնելու ձափոնն իսկ ստիպեց ընդունելու Մանչեսթրոյ մէջ իր ստեղծած նոր իրերու վիճակը: Հաւանական է որ բնին որ հիմա աւելի լրջօրէն սկսի միջամտել Պաշտօններուն հարցին, մանաւանդ որ երկրորդ ուսու հիւպատոսի մը սպանումը կը բռնադատէր ուսու կառավարութիւնը կորովի ընթացք մը ցոյց տալու, առանց որուն իր ազդեցութիւնը պիտի մեծայէս տկարանար Արեւելքի մէջ: Եւ իբրօք, հակառակ որ Սուլթանն անմիջապէս փութաց կախել ալ Ռոսթրովսքի հիւպատոսը գնդակահար ընող Հալիմը, ուսու կատալաութիւնը Սեւաստափոլէն ճամբայ հանած է նաւատորմից մը, որ տաճկական ջուրերու մէջ կուգայ ցոյց մ'ընելու: Կը կարծուի թէ Ռուսիա Մակեդոնական հարցին վերաբերեալ կարգ մը նոր պահանջումներ պիտի ներկայացնէ Սուլթանին եւ անոնց կատարումէն յետոյ միայն նաւերը պիտի քաշէ: նշանակալից է այն կէտեր, որ Ռուսիա այս կարեւոր արարքը որոշած է՝ առանց կանխաւ Աւստրիոյ հաւանութիւնն առնելու, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ աւստրո-ոսու համաձայնութիւնը վերջացած է եւ Ռուսիա վայրկեանը եկած կը նկատէ Արեւելքի մէջ ինք իր գլխուն իր հաշտոյն գործելու: միւս Պետութիւններն ալ, Անգլիա, Իտալիա եւ Աւստրիա մանաւանդ՝ կը պատրաստուին նաւեր զրկել տաճկական ջրերուն մէջ, իրենց սեփական շահերը պաշտպանելու համար, Բայց անհերքելի է որ արեւելեան խնդրոյն Բայց անհերքելի է որ արեւելեան խնդրոյն արգի կացութեան մէջ, Ռուսիա կ'երեւայ իբ-

րեւ միանձեռն տէրը, որով կախտ ան է ամէն բան, առանց որուն ոչինչ կարելի է՝ այս կամ այն ուղղութեամբ: Օսմանեա, պետութեան կեանքը կամ մահը Չարին ասին մէջ են այս պահուս: Եւ Անգլիա այլ եւս պիտի նոյն կուրովով չպաշտպանէ Տաճիկը՝ ինչպէս 1878ին միանաւ ստիպուած է հեռուել Ռուսիոյ: Եւ կարծողներ իսկ կան թէ ֆրանքո-անգլիական մերձեցման հետեւանքով Անգլիա, որ այժմ իր բուն թշնամին կը նկատէ Գերմանիան եւ ոչ թէ Ռուսիան, պիտի նախամեծար համարի փոխադարձ զոհողութիւններով համաձայնութեան մը յանդիլ Ռուսիոյ հետ Արեւելեան խնդրոյն մէջ, քան թէ անոր ընդդիմանալ եւ իր դէմ գերմանո-ոսու կատաղի, ահաւոր դաշնակցութիւն մը ձեւացնել: Միւս Պետութիւնները չեն կրնար, այս պայմաններուն մէջ, լուրջ դիմադրութիւն մը ընել Ռուսիոյ: Իտալիա արդէն պատրաստ է՝ աւարէն իրեն բաժին մ'առնելով Ռուսիոյ հետ համաձայնելու: նոյնը ստիպուած են ընել Աւստրիան եւ նոյն իսկ Գերմանիան: Իսկ եթէ Ռուսիա իր վարկը բարձրացնելու համար է միայն որ այս ցոյցը կ'ընէ եւ քանի մը «ընդունելի» պահանջներով միայն պիտի շատանայ, արդի կացութիւնը կրնայ երկարաձգուիլ դեռ ատեն մը, բայց ոչ մշտապէս: Որովհետեւ նոյն իսկ այն պարագային ուր Ռուսիա մտադիր ըլլայ իր այս ցոյցին տալ սահմանափակ հանգամանք մը, ո՞վ կրնայ պահանջել թէ իրերը՝ այդ ցոյցին յառաջ բերած բոլորովն՝ պիտի շտնեն յանկարծ այնպիսի սասուկացում մը, որ այլ եւս անհնար ըլլայ այդ կէս-միջոցներու քաղաքականութեան մէջ յամենալ: Պէտք չէ մոռնալ որ եւրոպական նաւերը 1827ին Նավարէն գացած էին ոչ թէ՝ ինչպէս այժմ ուսուական նաւատորմիցը՝ հակաթուրք ցոյց մ'ընելու: այլ Տաճիկը պաշտպանելու համար Յոյնին դէմ, եւ սակայն «թիւրիմացութիւն» մը բաւեց որ եւրոպական թնդանօթները տաճիկ նաւատորմիցը ջրէն եւ յունական անկախութիւնը հաստատէին: Նմանապէս 1897ին՝ եւրոպական նաւերը կ'ընէին գացին, ապստամբները զսպելու համար: Բայց իրենց ներկայութիւնը այնպիսի վիճակ մը ստեղծեց կղզիին մէջ, որ դերերը փոխուեցան, ու Կրէտէն ազատեցաւ: Մակեդոնիոյ մէջ կացութիւնը ալ, սուր է, այս պահուս, ապստամբները, բազմաթիւ, ուժեղ, ամէն բան

աչքերնին առած, լու կազմակերպուած, լաւ առաջնորդուած, կարող կը թուին դեռ երկայն ատեն շարունակել իրենց դիցադնական պայքարը: մահ մետականները զրգուած, կատաղ են, ու քրիստոնեաները ջարդելու տենչով կը փրփրին: Թուրք իշխանութիւնները կրցան արդիւն զայդ մինչեւ հիմա: ոչինչ կ'ապահովէ սակայն որ պիտի կարենան զսպել այսուհետեւ մահմետական շոյնոնութիւնը: Պուլկար կառավարութիւնը որ կը սկսի լրջօրէն պատերազմի պատրաստուիլ (վերջին պահուն հետագիւր մը ծանոյց թէ 15 միլիոն քարթուշ ապսպրած է վիեննական տան մը) յայտարարեց երկու շաբաթ առաջ, որ եթէ Չարդ տեղի ունենայ, կամ եթէ ապստամբութիւնը տարածուի Պուլկարիոյ սահմանակից նահանգներուն մէջ, ստիպուած է միջամտել, ինչ որ հոմանիշ է թուրքո-պուլկար պատերազմի մը պայթումին: Այդ պարագային Սերպիան, ուր Սերպիոյ ընդարձակման ձգտող եւ թրքատեաց ոգի մը կը տիրէ՝ նոր թագաւորին գալուստէն ի վեր, ինք ալ պիտի նետուի պատերազմի դաշտին մէջ, Թուրքին դէմ Պուլկարին աջակցելու, եւ իր ճիգին փոխարէն Մակեդոնիայէն մաս մը իւրացնելու համար: այն ատեն, Ռուսիա, Աւստրիա եւ Իտալիա պիտի պարտաւորուին «լրջօրէն» միջամտել եւ յառաջ պիտի գայ, անխուսափելիօրէն, արմատական կերպարանափոխութիւնը որ արդէն անհրաժեշտ է են որպէսզի եւրոպայի այդ մասը վերջնապէս հանդարտի եւ «բնակելի» դառնայ:

Ահա՛ «վայրկեանը»: — Հիմա, աչքերնին մեր վրայ դարձնենք, ու քննենք մեր դերքը այս վայրկեանին հանդէպ: Ի՞նչ կ'ընենք մենք, ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնենք, ի՞նչ ուժ կը ձեւացնենք, ի՞նչ դեր կը խաղանք այս մեծ տոսմին մէջ որուն վերջին արարն ահա մտ կ'երևայ աւարտելու: Հիմա որ պարագաները պատեն են գործելու, ունինք այդ պարագաներէն օգտուելու համար հարկաւոր ուժն ու կազմակերպութիւնը, «պատրաստուած» ենք, կարող ենք դեր մը, դրական ուժեղ դեր մը խաղալ: Պատասխանը, զոր իրականութիւնը կուտայ այս հարցման, գրեթէ տարամերժօրէն վհատեցուցիչ է: Հայ ժողովուրդն ալ կ'սկսի մէջ է, բայց որո՞ւ դէմ: Տաճիկոն, ո՞չ, Հայերու դէմ: Հայ գործիչներն ալ պիտեն արիւնթափել, բայց որո՞ւն արիւնը: Տաճիկոն ո՞չ, Հայոյ արիւնը: Եւ ի՞նչպիսի Հայերու, ժամհարեանի պէս արիւն բարեգործի մը, Մխօի պէս

կտրիճ զինուորի մը, Չիթճեանի պէս վեհոգի, անձնուրաց գործիչի մը արիւնը... այո՛, Հայերն ալ կը կոռւին, բայց անոնց կոռի գլխաւոր գաշտը արտասահմանի հայ մամուլին ճահիճն է: Բացէք մեր լրագիրները, անոնք մանաւանդ որ աղջային գատին նուիրուած կը հոչակեն զիրենք, ի՞նչ կը գտնէք ատնց մեծագոյն մասին մէջ: Հայը Հայուն դէմ զինող յողուածներ, ու այդ միայն, իսկ երբ ատելութեան հրաւէրներէն, եղբայրասպան կոռի կոչերէն պահ մը դադրին ու ազգին կացութեան վրայ ու Գործին վրայ մտաբերեն խօսիլ ժողովրդին, ամենամեծ մասամբ իրենց խօսքը ուրիշ բան չի ներկայացնել բայց եթէ անխմաստութեանց, հակասութեանց կոթող մը եւ կամ բուրդ մը իմաստակութեանց:

Տեսէ՛ք՝ օրինակի համար՝ «Երօջակի վերջին թիւը: Այսպիսի պահու մը, այդ թերթը, որ յեղափոխական կարեւոր կուսակցութեան մը օրկանն է, պէտք էր որոշ, առնական լեզու մը գործածէր, վճռական բան մ'ըսէր ազգին, գործի հրաւիրէր տիրաբար ու յաջողութեան վրայ խրոխտ հաւատքով (որովհետեւ առանց հաւատքի աններելի պիտի ըլլար գործի հրաւիրել ժողովուրդ մը): Ի՞նչ կը գտնենք ասոր տեղ՝ սարսափով, ցաւով, յուսահատութիւնով, շուարումով լեցուն նամակներ:

ՄՈՒՇ.— Մշոյ գաւառը երթալով կը շատանայ թուրք գործերով, որ կուգան բոլոր կողմերէ: Գիւրա ցեղապետներուն յատուկ պաշտօնական գրեր ուղարկուած են՝ անոնք ի վէն հրաւիրելու: Երես միջոցներ ձեռք կ'առնուին նաեւ Սասնոյ վերաբերմամբ: Զինուորաց ջոկատներ զրկուեցան հոն՝ այլեւայլ կիրճեր պահպանելու եւ լեռներ գնացողներու ճամբաներ կտրելու համար: Հոգեզախտեան կիրակին, մայիս 25 (յուլիս 8) Մշոյ քաղաքին մէջ խլրտում ընկաւ, իբր թէ յեղափոխականներ եկեր են, լեռը բարձրացեր եւ հայկական դրօշակ պարզեր, իբր թէ նոր հեղափոխութիւն Անդրանիկն ու ընկերները զիմաւորել են հըրացաններու թնդիւններով, եւն: Այսօր իսկ քաղաքիս մէջ մեծ շփոթութիւն կայ: պաշտօնեաներ հաւաքուած են հեռագրատուն: վայրի վերոյ խօսակցութիւններէն կ'իմացուի, իբր թէ 65ի չափ յեղափոխականներ Բուլանդ տեսնուած են եւ անկից խոյս տուած՝ Ախլաթ անցած են, ուր եւ հիմա պաշարման մէջ կը գտնուին: Մեր վիճակը երթալով կը նեղնայ... տեղական կառավարութեան շարժումը այս

անգամ խիստ կասկածելի կ երեւի : Գաւառ զրկուած է անհամար զօրք . քիւրտերուն թիւ չկայ : Գաղաքիս չորս կողմ թնդանօթներ շարուած են . թուրք ազգաբնակութիւնը մեծ յուզման մէջ է . մի մասը օր առաջ կ'ուզէ Կէպը յարուցանել , միւսները կը խորհին որ դա աէրութեան գործ է եւ իրենց միջամտելու հարկ չկայ :

» Բայր Զայերը սոսկալի երկիրդի մեջ են :
» Բաղէշի մէջ Ռուսաց հիւպատոսարան հաստատուած է , բայց նշանակուած պաշտօնեան դեռ եւս եկած չէ : Մայիս 27ին (յունիս 9) կարնոյ Ֆրանսական հիւպատոս սեղս եկաւ եւ հայ կաթողիկ առաջնորդարան հիւր իջաւ : Կառավարութիւնը խիստ հակողութիւն նշանակած էր վրան , որպէսզի ոչ մի յարաբերութիւն չունենայ գրտի աշխարհի հետ : Երեք օր հոս մնալէ վերջ մեկնեցաւ Բուլանքի դժով :

ՎԱՆ . — « Առաջները գրած էինք որ Հիւսէին փաշան նպատակ ունի աւերակ գիւղերը շինել եւ քրդերով բնակեցնել : Այսօր այդ ծրարագիրը իրագործելու վրայ է . այդ նպատակով իր ծառաներուն կը պատուիրէ երժայ շրջակայ բոլոր հայ գիւղերը եկեղեցիները եւ վարժարանները քանդել , աւերել եւ անոնց վրայ եղած բոլոր փայտերն ու գերանները գիւղացոց շալակը տւած , բերել քրդական աւերակ գիւղերը նորոգելու : Մասնաբաժնի փաշայի այս հրամանը ստանալուն պէս՝ կերթան հայ գիւղերը եւ կը սկսին քանդել ու աւերել : Գիւղացիք չարած չգիտեն ի՞նչ ընեն :

» ... Վանայ շրջանի Ասնիա ըսուած գիւղը որ բաղկացած է 12 տուն հայէ եւ 28 տուն ասորիէ , քրդի մը պատճառու՝ անլուր նեղութեան մէջ է : 1902 թ. այս գիւղը եկած է թաւուրցի եւ մէթ ազա Հիւսէին պէշի հօրեգործորդին , որ առաջ կ'ապրէր Կարանի Մուստաֆա պէկի մօտ եւ որ սպաննելով վերջինիս հօրեգործը՝ Գահիր խանին՝ այլեւս աւարող կ'ըլլայ հօն ապրելու կը փախչի կու գայ վերջինիս գիւղը՝ Ասնիա : Հոս հողեր կ'առնէ , շինութիւններ շինել կու տայ ու կը սկսի աւազակութեամբ պարսպիլ : Գիւղացիք կը գիտեն կուսակալին որպէսզի այս քիւրտը հանէ իրենց գիւղէն , խոստանալով վճարել անոր թէ հողերու եւ թէ տներու գինը , որոնց համար ինչք ոչ մէկ զրուշ չէ ծախսեր եւ որ ձեռք է բերել ամբողջովին գիւղացիներու աշխատանքը :

քով եւ արիւն-քրտինքով : Կր գիւսն նաեւ անգլիական հիւպատոսին միեւնոյն խնդրանով , բայց ի զուր : Մ'չ կուսակալը եւ ոչ հիւպատոսը կը լսեն անոնց բողոքը . . . »

ԵՐ ԶՆԿՍ . — « Երզնկայի մէջ կառավարութիւնը մասամբ զաղարած էր սկիւնայայտն , դործելէ , բայց հիմա կրկին սկսաւ . արդէն զուր ալ գիտէք , որ տուրքերու հաւաքումը յանձնուած էր զաղանարարոյ մարդոց ձեռք : Վերջիններս , ամբողջ ձմեռ հանգիստ առնելով , գարնան՝ վայրենի գաղաններու նման գուրս կը նետուին եւ ո՛ւր — զէպի գեալուռի տունը , տուրք հաւաքելու , ձմրան պաշտար ամբարիւր :

Անգձ գիւղացիք հազար եւ մէկ զգուշութիւններով կը հիւրասիրեն կը կերցնեն , կը խմցնեն եւ իրենց պանդուխտ եղբայրներուն քրտինքի արգար բաժինը կը հանեն կուտան այդ վատերուն : Այն գիւղացիք , որ պանդուխտութեան մէջ չունին եղբայր կամ հայր , բուտիպուած են տուն տեղը ծախել՝ տուրքը վրձաւելու համար : Ի՞նչ ընէ . երբ իր մանուկները մերկ , անօթի կը թափափին ձորերու մէջ , ի՞նչ կրնայ ընել երբ տեսնէ այդ ճակատագրին զրկուած փոքրիկներու յօգուտած դիակները . . . »

ԲԱՍԵՆ . — « Իբրեւ մշտական պատուհաս՝ հայ գիւղերից շատերում , գեղերից յետոյ , հաստատուել են մեծ քանակութեամբ զօրքեր , ստանձնադիւս այն գիւղերում որոնք թալտնի ժամանակ արտակարգ զիմադրութիւն են ցոյց տուել մի քանի հազար քիւրդերի : Այդպիսի գիւղերից է Դայիրսարան , սանձանից 2-3 ժամ հեռու , որ 50-60 հողով կարողացել էր կուրի 2,000 քրդերի դէմ եւ գիւղն աղատել թալտնից : Համարելով յեղափոխականները բոյն՝ կառավարութիւնը այդ գիւղում մշտապէս հաստատել է մի թուրք զօրքի կենտրոնատեղ , որից 80-100 հոգին բնակուած են գիւղում , իսկ մնացածները ցրուած են Ալիճաքրակ , Թոտի , Ճոստոն եւ ուրիշ գիւղերում : Բացի զօրքերից , Դայիրսարանում հաստատուել են զապտիաների մի խումբ ու երկու փոխա . գիւղը ենթարկուած է խիստ հակողութեան : Գիւղի չորս կողմը գիւղեր եւ ցորեկ կանգնած են պահակներ : Գիւղացիներից ոչ ոք իրաւունք չունի առանց հազարապետի թոյլտւութեան ուրիշ

տ'ոյ գնալ . ցրտից եկող օստրականներին միշտ շարքուփորձի են ենթարկուած եւ ապա գիւղերը մասնախնդրից մէկին դնում եկողի հետ , որը մինչեւ նրա գիւղից ելնելը պէտք է մընայ եկողի հետ անբաժան , իմանայ՝ թէ ում հետ է տեսնուած եւ ինչ է խօսում : Եթէ գիւղացիներին մէկի տանը հիւր է իջնում , տանտէրը անմիջապէս պէտք է տեղեկութիւն տայ հազարապետին . զօրքերը գիւղերը իրաւունք ունեն պտտել հայերի տները , որպէսզի օտար մարդ չլինի զօրքի այդ իրաւունքը այնպիսի կեղտոտութիւնների աղբիւր է հանգիստանում , որ իւրաքանչիւր գիւղացի առանց արտասուքի չէ կարողանում պատմել , իրենց իսկ գեղացիներից շատերի սասելով : « Գիւղում չկայ կին կամ աղջիկ որ պղծուած չլինի զօրքերից » : Գիւղերում ու ժամին զօրքերը մտնում են տները , քնից զարթեցնում տանտիրոջ , պատուիրում իրենց համար թէյ , ընթրիք , ոգելից բմպիւրքներ վա՛յ այն գիւղացուն , որ միջոց չի ունենում ցանկացած կերակուրը պատրաստելու : Եւ ապա ու եւ է պատրուակով տղամարդկանց դուրս ուղարկում . . . »

Տկարութեան , երկիրի , խեղճութեան այս ահաւոր սպառնացները փոխէ յետոյ մերաջերն առջեւ , ցոյց տալէ յետոյ՝ միեւնոյն նամակներուն չնորհիլ՝ պաշտօնական Եւրոպայի ներկայացուցիչներուն ալ զաղանային անտարբերութիւնը (ուս հիւպատոսը դեռ չէ եկած , Ֆրանսականը փութացել է մեկնել , անգլիականը խուշ է Հայոց ազազակին) , տեսէք ի՞նչ կ'ըսէ « Դրօշակ » խմբագրութիւնը .

« Յուլիսի 12ին «Դրօշակ» խմբագրութիւնը ստացաւ Թիֆլիսից հետեւեալ հեռագիրը , որը սպագրուեց Pro Armeniaի եւ եւրոպական այլ թերթերի մէջ :

« Քիւրդերի բռնած սպառնալից գիրքի շնորհիւ , Սասունում եւ Մշոյ դաշտում տիրում է մեծ անհանգստութիւն : Ազգաբնակչութիւնը կոչ է անում մարդկութեան ու եւրոպական պետութիւններին : »

« Նոյն օրերին գրւած մի նամակում մենք կարդում ենք այդ հեռագիրը պարզաբանող մի շարք մանրամասնութիւններ , որ ընթերցողը կը գտնէ ներքեւ , Մուշի նամակում :

« Ակնբուէ է որ յունիսի սկիզբին Մուշ

Սասունի շրջանում գրտ թիւնը եղել է սպառնալից : Ի՞նչ է կասարուել նրանից յետոյ , դեռ յայտնի չէ : Եւրոպական թերթերում յուլիսի վերջեր լոյս տեսած մի հեռագիր հաղորդեց , թէ զօրքեր կանչուած են Մուշ , ժողովրդի «գաղթականութեան» առաջն առնելու համար , աւելացնելով , որ երեք գիւղի բնակիչներ արդէն թողել են իրենց տները եւ որ յիշեալ գաղթականութիւնը խրախուսուած է իբր թէ օտար «խռովարարները» կողմից :

« Այս հեռագիրը , որ մի տեսակ պատասխան է վերեւի լուրերին եւ , ի հարկէ , հաղորդուած է տաճկական ազբիւրից , աւելի եւս ճշգրտւած է մ'ը ընկերների գրածը : Քիւրդ պահապաններ նշանակելը հայ գիւղերում , զօրքեր տեղադրելը հայկական նշանաւոր վայրերում , հայերին օրէնքից դուրս նկատելու ու մահմեդական տգէտ խուժանի գրգռումը անգէն հայ գիւղացիներին դէմ — այս բոլորը բաւական չէր : Հայերի ոչընչացման ծրագրին աւելի արագ ընթացք տալու համար՝ Համիդի կտուավարութեան հարկաւոր է հրդեհող գիւղերի ծուխ , մարդկային արեան հոսանք . . . »

« Եթեւ տարի է անցել : 1895-96ի ծանր օրերից , եւ հայ ժողովրդի գլխին նոր սեւ ամպեր են հաւաքուած : Ո՛ւր կը յանգի այս սպառնացող փոթորիկը . ի՞նչ չափով կ'իրականան մեր տխուր նախազգացումները , դժուար է ասել : Մի բան , որ որոշակի կարող ենք պնդել , այն է , որ Տարսուսում տեղի ունեցող զէպքերի լուծումը , ինչպէս եւ հայկական դատի այս կամ այն կողմ թեքելը , կախուած կը լինի հայ ժողովրդի գիմագրական ուժից , նրա յեղափոխական պատրաստութիւնից . թուրքական զէպքերում հայերը կը թալանւեն , կը կտորուտեն եւ կը հեռանան հայկական օջախից առանց ուրիշ հետք թողնելու : հայ գաւառի նպաստելու տեսակետից , Հակոտակ պարագայում՝ նրանք թանկ գնով կը ծախեն իրենց բարեկեցութիւնը եւ՝ գիմագրելով թշնամուն , եթէ չյաղթեն իսկ՝ գոնէ որոշ հեռաւորութեան վրայ , որոշ ակնածութեան սահմաններում կը պահեն նրան , վեր կը բարձրացնեն հայութեան անպատուած դրօշակը : Ոգեւորութեան այս ծափահարութիւնները , որոնք կը բարձրանան աշխարհիս բոլոր անկիւններում հայերի ուժեղ գիմագրութեան շնորհիւ , կը լինին մի նոր եւ խոշոր սպառնաց մեր ժողովրդի կենսունակութեան , ամենաուժեղ նեցուկը , այնքի իրաւունքների

եւ պահանջներն իրականացման :

« Այս երկու հետեւանքներին ո՞րը տեղի կ'ունենայ — ոչ ոք հաստատ չի կարող նախագորշակել : Սակայն, ի նկատի ունենալով մի շարք երեւոյթներ վերջին տարիների կեանքին, դժուար չէ կորուստի մէջ ժամանակի ընթացքում ընդհանրապէս դեպ ի ո՞ր կողմն է հակուում ժողովրդի արամագրութիւնը :

« Զրնայած ծայրայեղ ազգատութեան ու մըշտական ճնշման, հայ ժողովուրդը համոզուում է, որ իր պաշտպանութեան միակ գրասականը գէնքն է, եւ լաւերը — թէեւ քիչերը — հայերին գիմեցին այդ փրկարար միջոցին : Դառը փորձերից խրատուած՝ հայ պաշտպանողական խմբերը ստուարացրին իրենց շարքերը եւ ստացան աւելի հմտութիւն՝ գէնք գործածելու մէջ : Ժողովրդի առաջնորդ ֆէդայիները քաջութեան եւ անձնաշունչութեան օրինակներով պահպանեցին ու բարձրացրին կենդանութեան այն կայծը, որ մեծ կրակ դառնալով, կարող էր գրաւական լինել հայ ժողովրդի վերածընունթեան :

« Այդ ժողովրդական ուժի մեծութիւնից է կախուած այսօր էայ Մուշի եւ վաղուայ աւերող հայութեան ապագան :

« Յանկրեմի հաւանալիութիւնն ու սերս կապ հայ ժողովրդի — սակաւակող վստակուած վայրերի — դիմախտ տարրերի մեջ, գիմացկանութիւն՝ աշխատող հայ ամբոխին, վեհանձնութիւն՝ յեղափոխական արտին, ուժ՝ հայ ֆէդայու բազկին :

« Երանց ձեռքն է այսօր մեր պատիւը :

« Երանցից է կախուած հայի ապագան : »

Ի՞նչ մտածել այսպիսի զօրապետներու մասին, որ պատերազմն սկսելէ յետոյ, հետուոր լերան մը գլուխը կոկոզած, մարտադաշտին վրայ անցած զարդածին իսկ որոշապէս անսահակ, սպազարիւնտութեամբ կ'ըսեն, « Մ'ը գինու ռուրները պիտի կրնան յաղթել կամ ոչ, պիտի կրնան նոյնիսկ պարզ դիմագրութիւն մը փորձել, պիտի ունենան գոնէ իրենց միջեւ համերաշխութիւն, իրաւ որ մենք ալ չենք գիտեր, Աստուած տայ որ կարենան ընել այս բոլորը ամէն » : Եթէ պետերն իսկ չեն գիտեր որքան ուժ, որքան միութիւն, որքան դիմացկունութիւն ունին իրենց գինուորները, ինչո՞ւ ուրեմն թոյլ սուրին որ իրենց Պոսթոնի սպասաւորն իր թերթին մէջ տարիէ մը ի վեր խաբէ ժողովուրդը անընդհատ ազգագակելով թէ անգին պատրաստութիւններ տես-

նուած են Սասունի մէջ, թէ ամբողջ ժողովուրդը գինուած է, թէ հրոսակախումբերը մեծապէս բազմապատկուած են, եւն, եւն, — ինչ որ Սասունի եւ շրջակայից վրայ թուրք կասաւարութեան մահաբեր ուշադրութիւնը կեղծունացնելէն ուրիշ բանի չէր կրնար ծառայել :

Եւ ալ ինչո՞ւ կը վարանի, ինչո՞ւ որոշ կզրակացութեան մը չի յանգիւր « Դրօշակ »ը հրատարակելէ յետոյ այդ ցաւազին նամակները, որոնք ամենալուսաւոր կերպով ցոյց կուտան՝ այժմէն իսկ՝ կուտակող փոթորկին արդիւնքը : այդ նամակները, որ յեղափոխական կան, երու կողմէ գրուած են, ոչինչ ունին յեղափոխական, կոտորի շեշտ չկայ անոնց մէջ, այլ սարսափած մահապարտի ողբ : ալ ի՞նչպէս վարանիլ Գիտեմ որ այդ տարաբաղ ու սահմակած ժողովրդին ծոցը լեռներուն մէջ, կիրճերուն խորը, կան քանի մը խուժեր քաջերու, գոնէ կտրիճի պէս մեռնիլ որոշած Հայերու : բայց այդ ափ մը արիւնքը ի՞նչ կրնան ընել, անգէն, անպաշտպան, անյոյս ժողովրդի մը մէջ, որ ամէն կողմէ պաշարուած, սեղմուած, խեղդուած է հաղար անգամ աւելի զօրաւոր ու բազմաթիւ թշնամիէ մը : նոյն իսկ « ծափահարութիւններ »ը զոր կ'երազէ « Դրօշակ », պիտի չկրնան չահիլ այդ ափ մը դժբաղդ քաջերը, որովհետեւ անոնց բոլոր դիւցազնութիւնը, հետուն, մութ ու կարճատեւ բաղխումի մը մէջ անշուքօրէն կատարուած, հազիւ պիտի լսուի հոս՝ Եւրոպայի մէջ, մինչդեռ անդին, տկար, վախկոտ ժողովրդին անագին զանգուածներուն ոչխարային ջարդը, իր սեւ, տխուր, ողբայի պատկերը տիրականօրէն նորէն պիտի ցցէ ամէն կողմ ու անգամ մը եւս պիտի հաստատէ մեր մարտիրոս ժողովրդի », « ջարդող ազգի » ամօթալից համբաւը : Եւ ի՞նչպէս արդէն ուրիշ կերպ դառնան իրերը : ի՞նչպէս կարելի է որ այդ խեղճ ժողովուրդը, մահաշուք երկաթէ շրջանակի մէջ սեղմուած, ոչ մէկ լուրջ, տեւական, իրական ամուր, ներքին ուժ չունեցող, արտաքին լուրջ օգնութեան մը սեւ է յոյսէ զուրկ, Դրօշակեան գերագոյն պետերուն հետ իսկ անմիջական յարաբերութենէ կտրուած, (այս բոլորը « Դրօշակ »ն է որ կը հաստատէ) կարենայ հզօր, երկարատեւ գիմագրութիւն մը ընել իր դէմ կուտակուած վիթխարի ուժերուն եւ իր դիմագրութեանը այնքան տեւական, այնքան խոտվիչ ու սազնապետցիչ հանգամանք մը յա-

ջողի տալ որ կ'ըրողական միամտութիւն մը անհրաժեշտ դարձնէ : Եւ քանի որ եօթը տարի առաջ, երբ Անգլիոյ պէս անհրազօրաւթիւն մը իր օրակարգին գլուխը դրած էր հայկական հարցը եւ տարի մը ամբողջ ճգնեցաւ (չատակելի մեծ հոանդով ու կորովով քան այժմ Քրտնստեան կառավարութիւնը) այդ հարցը լուծելու քանի որ այդ պայմաններում նոյն այդ Սասունի եւ շրջակայից մէջ յարուցուած շարժումները բացարձակ ձախողուած յանգեցան եւ անաւոր դժբաղդութիւն մը միայն ունեցան իրրեւ հետեւանք, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ վերջապէս խրատուած չըլլալ այդ զարհուրելի պատէն, ինչո՞ւ դեռ յամառիլ միեւնոյն բանը կրկնելու, չհետեւելով որ կացութիւնը այդ վայրերուն մէջ այսօր աւելի աննպաստ է այժմ, աւելի աննպաստ՝ այն պարզ ու անաւելի պատշառով որ այսօր Արեւմտեան Եւրոպան Հայաստանը ձգած է Ռուսին, այդ երկիրը ճանչցած է իրր Ռուսիոյ ազդեցութեան ոլորտին տարածութօրէն պատկանող երկիր մը : 5—6 ամիս առաջ պ Ռուսիէ սուս կառավարութեան կ'առաջարկէր Հայաստանի ուսական երկաթուղիին համար (որուն արտօնութիւնը մի միայն Ռուսին չնորհուած ըլլալն ընդունած է Ռուսիան) գրամագրութիւն տալ՝ եթէ Ռուսիա փոխադարձաբար իր հաւանութիւնը տար Պապատի երկաթուղիին շինութեան : Մեր վարիչները ե՞րբ, ե՞րբ վերջապէս պիտի սկսին ըմբռնել թէ աչքը մարդոց արուած է՝ սեւեւիլու համար . . .

Զգենք պահ մը « Դրօշակ »ը, ու մտիկ ընենք սա տարրեր եղանակը, աւելի ինքնատիպ ու տարօրինապէս թեթեւ, որ կը բարձրանայ Ռուսուժի Հին Հնչակեանութեան օրկան « վերածնութիւն »էն, տեսէք ի՞նչ կ'ըսեն Հնչակեան միութիւնը քայքայող, այնքան խնամքով, գուրգուրանքով, խանդով պատրաստուած Գործը տարի մը կասեցնելու, կամ գէթ՝ դանդաղեցնելու՝ պատճառ եղող, Միսին ու Զիթեանին պէս թանկագին Հայեր Համիտօրէն սպաննել տուող « գործիչ »ները :

« Վերածնութեան » յօդուածագիրը կը բացատրէ ինչ Հնչակեան ծրագիրը :

« Հնչակեան կուսակցութիւնը երեւան եկաւ իրրեւ սոցիալիստիկալիստիկալիստ . . . Մասնաւորելով սոցիալիստական խնդիրը հարազատ ժողովրդի վերաբերութեամբ, Հնչակեան կու-

սակցութիւնը հէնց սկզբից իր ծրագրերը գրեց ընդարձակ հիմունքներով վրայ : Եւ այդ նկատեց պատմական բոլոր պահանջն իրրեւ զուտ ազգային անկախութեան (Թիւրքաց Հայաստանում) մի պահանջ, ո՞չ, իր ծրագրում պարզելով սոցիալիզմի պատմական ու հասարակական հիմունքներն ու կազմը, նա եզրակացրուում է այսպէս. « Դա է այն հասարակական կազմակերպութիւնը որ երեւ յի սակ ճնշուած հայ ժողովրդի վերաբերմամբ, իրրեւ իր ձեռք-տուններն իտէալ, իրրեւ հետուոր նպատակ դրել է իրան « Հնչակ »ը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը » : Այսպէս, պարզ է որ հայ հասարակութեան գործը նա չէ բաժանուած սոցիալիզմից եւ նրա ծաւալը տարածում է ամբողջ հայ ժողովուրդի վրայ :

Իսկ Հնչակեան կուսակցութեան մօտակայ նպատակը՝ ըստ ինչ Հնչակեան ծրագրին՝ անաւասիկ :

« Հնչակեան կուսակցութեան մօտակայ նպատակն է կռիւ մղել՝ միապետական կարգերը տապալելու համար եւ նրանց փոխարինելու հանրային սովորաւարական - սահմանադրական կարգերով : »

« Այդտեղ, կը շարունակէ յօդուածագիրը, խօսքը լինելով ամբողջ Հայութեան մասին, ծրագիրը ոչ մի բառով չէ յիշատակում ազգային ինքնավարութիւնը, քանի որ դա բոլորովին օտար ու հակասակ է իսկ սոցիալ-սովորաւարական գործունէութեան :

« Երագրին մէջ « մօտակայ նպատակ » ճշգուած է, կ'ըսէ յօդուածագիրը, հետեւեալ բանաձեւով. « Հայ յեղափոխական գործունէութիւնը պէտք է այսօր բացառապէս նուիրէ քիւրմիսայ ժողովրդային դատի պաշտպանութեան ու յուժման՝ համաձայն մօտակայ նպատակի » :

« Թող չվրիպէ ընթերցողի ուշադրութիւնից կ'ըսէ վերջապէս յօդուածագիրը, այն կարեւոր ու բացառական ցուցմունքը որ « այսօր » եւ « թիւրքահայ » բտները (նոյնպէս եւ « մօտակայ նպատակ ») ստորագծուած են նոյն իսկ ծրագրում : Դա ուղղակի կերպով մատնանիչ է անում այն պատմական անհրաժեշտութեան վրայ, որ Վ.Ա.Բ. յեղափոխական գործողութիւնը պէտք կը լինի ընդարձակելու, անցնել սահման վրայից եւ հասցնել մինչեւ Կովկասեան լեռները եւ ուրեմն ոչ միայն « բացառապէս » թիւրքահայ այլ եւ ռուսահայ հողի վրայ : Եւ վերջին տարիներս այդ « վաղուան » արչալոյսն

եթէ, աւա՛զ, մենք չըլլայինք այն ազգը որ «աչք ունի եւ չի տեսներ, տկանջ ունի եւ չի լսեր»: Ահաւորին այն է որ «չտեսնող ու չլսողներու» պարագլուխ իմաստակները այսօր, հանդէպ այն ահաւոր վիճակին ուր ինկաւ հայ ազգը՝ իրենց սխալներուն հետեւանքով, դեռ երես կ'ունենան իրենց հին քարոզը նորէն կարգալու այս ազգին գլխուն. եւ նոյն իսկ այդ քարոզին սեւ արեւուն մատաղ բնիկ կը համարձակին Չիթճեանի եւ Մխոյ պէս թանկագին տաճկահայ գործիչներ, որոնց միակ յանցանքն էր աչք ունենալ եւ տեսնել:

Ահա՛ այլանդակ, քառասոյին, ողորմելի համապատկերը գոր կը ներկայացնէ արտասահմանի Հայութիւնը: Իսկ պատկերը գոր հոն, ծաւի աշխարհին մէջ. հայկական անհուն Դժոխքին մէջ, այս պահուս կը ներկայացնէ մեր ժողովուրդը, «Դրօշակ»ին նամակները որոնցմէ կը տորներ յիշեցի վերեւ, կը բաւեն անոր վրայ մեզի որոշ գաղափար մը տալու: Տանթէ իսկ իր արհաւիրքներու շարքին մէջ այդպիսի քառանկերը, խելայղիչ պատկեր չէր կրցած երեւակայել: Երբե՛ք աւելի ահեղ, աւելի ուժեղ, աւելի համատարած չէր ցցուած վտանգը որ կը սպառնայ մեր ազգային ինքնութիւնը ջնջելու. հորիզոնին ո՛ր անկիւնը դառնաս, կանգուն կը տեսնես զայն, աւելի մօլեզին քան երբեք: Թրքական Հայաստանը ընդհանուր կոտորածի մը սարսափին տակ կը հըռնտայ նորէն. Քիւրտերը, Թուրքերը, Ղինուրները լեցուած են քաղաքներուն մէջ. դիւղերուն մէջ, կը կողոպտեն, կ'այրեն, կը սպաննեն, կ'անպատուեն Հայը, եւ կը պատրաստուի եղեռնական նոր մեծ խնջոյքի մը, որ անխուսափելի է եւ մօտալուտ՝ եթէ եւրոպայի վտանգ մարդասպաններուն բողոքը բռնել — Պարսկաստանի մէջ ուր հայ սարբը կը կարծէր վտանգէ զերծ ըլլալ ու քիչ շատ հանգստութիւն, ազատութիւն վայելել շնորհիւ Շահին հայասիրութեան, եւրոպատեաց, քրիստոնէասեաց մոլեռանդութեան մրրիկ մը կը բարձրանայ ու կը յարձակ Հայերուն վրայ, կարծես ուզելով ապացուցանել թէ ոչ մէկ տեղ հանգիստ չկայ ինչեւ Հայուն համար: Ռուսիոյ մէջ, կառավարութիւնը, վերջին ու ծանրագոյն հարուածը տալով Արեւելեան Հայութեան ազգային կեանքին, Հայոց եկեղեցապատական կալուածներուն վարչութիւնը իր ձեռքը

կ'անցրնէ, էջմիածինը գրկելով ուսէ ինքնուրոյն հեղինակութենէ եւ հետեւաբար ուսասնայ համայնքը գրկելով զեղային պահպանման ամէնէն էական պայմաններէն, քանի որ այլեւս մեր ուսասնայ եղբայրները իրենց եկեղեցիներուն ու դպրոցներուն իսկ տէր ըլլալէ պիտի զողորին:

Բայց քարերն իսկ լացնելու կարող այս աղետարչ պատկերէն շատ աւելի սարսեցուցիչ ու տխրեցուցիչ է. կը կրկնեմ, պատկերը գոր կը ներկայացնեն այս վայրկեանիս հայ գործիչները ամենամեծ մտածք: Ռուր գտնել յոյսի նշոյլ մը, կազդուրիչ նշան մը: Արտասահմանի Հայութեան «չէզոք» ըսուած մասին մէջ արդեօք: Հոտ ալ, այդ ստուար զանգուածին մէջ, եսականութենէ, անտարբերութենէ, կարճամտութենէ ուրիշ բան չի նշմարուիր. այն պահուս ուր մեր ալեւոր բաղմաշարչար ազգը կ'ողբալի զժողովուրդէն, արտասահմանի մէջ գտնուող այնքան բազմաթիւ Հայեր — վաճառականներ, եկեղեցականներ, մտաւորականներ, եւն, — ինչո՞վ կ'ապացուցանեն վայրկեանին ծանրակշռութեան գիտակցութիւնն ունենալնին. ի՞նչ կ'ընեն՝ ուսէ ձեռով իրենց մայրազգութեան ցաւերը թեթեւցնելու համար. մեծ մտածք, ուրիշ բան չեն ըներ բայց եթէ ապուշ ու բերանաբաց անշարժութեան մը մէջ աչքերին երկնքին յառած սպասել որ ամպերէն անձրեւի պէս ինքնին իջնէ փրկութիւնը, եւ կամ քիթերնին իրենց առաւել կամ նուազ իւղոտ փիլաւին մէջ խօթած՝ իրենց փիլաֆէն եւ իրենց քիթէն ա դին ոչինչ կ'ուզեն տեսնել Օրինակ մը՝ հազարին մէջ կը բաւէ այդ մասին գաղափար տալու. արտասահմանի բոլոր լրագիրները նկարագրեցին Չէյթունի որբերուն վիճակը, եւ հանգանակութիւն բացին. չորս ամիսէ ի վեր, 3000 Քրանք հազիւ գոյացած է դեռ, — մինչդեռ Ամերիկայի Հրեաները իրենց Գիշնէֆի որբերուն եւ այրիներուն համար մէկ շաբթուան մէջ քանի մը հարիւր հազար Քրանք ժողովեցին... Փարիզի Հայութիւնը, ուր այնքան հարուստներ կը գտնուին, ընդ ամենը 2500 Քրանքի մօտ բան մը միայն տուաւ այդ նպատակին համար, մինչդեռ փարիզարնակ հայ հարուստ մը 4000 Քրանք մէկ ձեռքէն կը զըրկէր դեռ վերջերս Քուժափուի եկեղեցոյն «ախրացուներուն շապիկները վերանորոգելու համար, խնդրանքովը պատրիարքին՝ որ այս ճգնաժամային պահուն շապիկներէ ուրիշ բան

չի գտներ նորոգելու... Ռուր գտնել յոյսի նշոյլը: — Ռուս կառավարութիւնը հայ եկեղեցոյն անկախութիւնը քանզոք որոշում մը տուաւ, դարերէ ի վեր այդ եկեղեցոյն պատկանող կալուածներու վրայ իջեցնելով իր թաթը... բայց արդեօք ենք Հայերս մեր հայրերէն մեզի մնացած բոլոր աւանդներն անեղծ ու անլքար պահելու համար կ'ընէինք ու կ'ընենք ինչ որ պարտինք եւ ինչ որ կրնանք. կա՞յ աւելի թանկագին ինչք, բարոյական ու նիւթական աւելի շքեղ հարստութիւն՝ մեր հայրերէն մեզի մնացած. քան Անիի վսեմ աւերակները. արդ, կարգազէ սա տողերը գոր դեռ այս օրերս իսկ «մշակ»ին մէջ կը հրատարակէ բժիշկ Եւաւսարդեանը:

«Մշակ»ի 162 համարի մէջ պ. Ս. Գեղամ հաղորդում է մի վրդովեցնող լուր. այն է թէ Սմբատ թագաւորի գերեզմանը քանդել է մի հայ բժիշկ եւ հանած զէնքերն ու զարդերը, յայտնի չէ թէ ի՞նչ է արել, եւ թէ Բագրատունեաց թագաւորներէ մէկի գերեզմանը, որ գտնուում էր Առաջավանքի մօտ (Հոռոմոսի վանքը Անու կողքին) նոյնպէս քանդել են, եւ քանդողն է գիւղի քահանան: Այդ գերեզմանը Առաջա Գ. Սղոմաճի գերեզմանն էր... Նորբում մտնելով թիֆլիսում Կողկասեան հրեայական ընկերութիւնը. յոյս ունէինք եւ ունինք թէ նա յուսն զօրութեամբ պաշտպան եւ պահպան կը կանգնի ինչ լիւնից մեզ աւանդած նշխարներին... Ս'բան պարտական պէտք է համարվի մի ազգ որի սեփական պահպանը չեն խղճարուել իրանց ձեռքով յանդել, պղծել հազար տարվայ սրբութիւնները, որոնք անձեռնմխելի են մնացել մինչեւ արդամ անհաւատ բարբարոսներից» (1)

Ա՛լ ինչպէս երես ունենալ Թուրքէն, Իւրատէն, Ռուսէն զանգատելու, երբ մենք Հայերս անոնցմէ աւելի վայրագ ենք մեր ազգին համար, եւ երբ հայ թագաւորներու գերեզմանները Հայերու վանդալութեան զէմ պաշտպանելու համար հայ ազգասէր բժիշկ մը կը ստիպուի Ռուսական ընկերութեան մը օգնութեամբ դիմալու...:

Եթէ Աշտոնները, Վարդանները, Վահանները, Լեւոնները իրենց գերեզմանէն վեր առնէին իրենց վեհ ճակատը, ի՞նչ պիտի մտածէին տես-

(1) «Մշակ», 10 օգոստոս 1903:

նելով այս անձոնի պատկերը Պիտի աւանային մեզի պէս զաւակներ ունենալու ու պիտի թքնէին մեր երեսին...:

Ու ի՞նչ պիտի մտածէին այն բոլոր հայասէր օտարները որ մեզի համար կը խօսին, կը գրեն, կը գործեն՝ երեւակայելով թէ մենք այ մեր մէջ ուրիշ բան չենք ըներ բայց եթէ մեր ազգին համար գործել. ի՞նչ պիտի մտածէին այդ բարի մարդիկը, եթէ կարող ըլլային մը լեզուն հասկնալ ու կարգային մեր լրագիրները, իմանային այն գժուծ վէճերը որով մեծ մասամբ զբաղած են այս պահուս հայ գործիչները, այն ամօթալի կոխը որուն նըււրած են իրենց ուժերը (քանի մը ազնիւ բացատրութիւններէ զատ) մեր «ազգասէրները»... Պիտի մտածէին որ մենք անարժան ենք ազասուրեան:

Սո՛ր, ազգ մը որ այսպիսի կենաց եւ մահու րուտի մէջ ինքզինքը բզբտելով է միայն գրադած՝ փոխանակ իր բուն թշնամիին զէմ միահաղ յն ցցուելու, այդպիսի ազգ մը անարժան է ազասուրեան:

Եւ ազատութիւնը երբեք չի գար անոնց որ անոր անարժան են. ազատութիւնը երբեք չի գար անոնց որ կը կարծեն թէ խեղճութիւնը, սկարութիւնը, ողորմելիութիւնը կը բաւեն զայն իրենց քաշելու, անոնց որ զիրենք շղթայովն հետ մաքառելու տեղ իրենց շղթայակիցներուն հետ գզուրտելով առննին եւ ուժերնին կը կորսնցնեն. Ազատութիւնը կուգայ անոնց որ ազնիւ են եւ քաջ են, անոնց որ գիտեն իրենց ճիշտութիւնը, իրենց հաւատքովը, իրենց միտքեամբ զայն իրենց գիրկը քաշել:

Անոնք որ կը կարծեն թէ Մակեդոնական հարցին լուծումը հարկաւորաբար իր հետ պիտի բերէ եւ հայկական հարցին լուծումը, չարաչար կը սխալին: Պատմութեան մէջ այդպիսի բան երբեք չէ պատահած, ու չի կրնար պատահիլ. Այնքան ցաւագին, այնքան ծանր գասեր գոր զէպքերը մեզի տուին քառորդ դարէ մը ի վեր պէտք էր վերջապէս աչքերնիս բացած եւ մեր տիրացուական միամտութիւնը փարատած ըլլային: 1878ին, պուլկարական սերպիական, մոնթենեկրեան հարցերը լուծուեցան, բայց հակառակ Հայոց բոլոր ջանքերուն, հայկական հարցը՝ օրակարգի մէջ անցած ըլլալով հանդերձ՝ չլուծուեցաւ (6) ըր յօդուածին ստացումը լուծում մը չէր, այլ

ապագայ, անաւորապէս «ապագայ» լուծումը մը շատ տարածման ստուգումը միայն) : 1880ին երբ կլատթոնի պէս հայասէր, ազատասէր եւ ամենազգեցիկ անձնաւորութիւն մը անգլիական կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր, յունական մոնթենեկրեան խնդիրները լուծուեցան, բայց հայկական հարցը որ անոնց կցուած, օրակարգին մէջ անցած էր, չլուծուեցաւ : 1897ին, կրետական հարցը լուծուեցաւ, բայց հայկականը մնաց նոյն վիճակին մէջ : Մինչնոյն րանք պիտի ըլլայ այսօր ալ : Եւ րնական է որ այդպէս ըլլալու Բոլոր այդ հարցերը լուծուեցան ու մերը չլուծուեցաւ, որովհետեւ 1. այդ միւս ժողովուրդները «գիւցազնաբար» կորզեցին իրենց դատին լուծումը, մինչ մենք զայն «մարտիրոսաբար» ուղած ենք ստանալ (այսօր իսկ, հակառակ անհատական կամ խմբակային հերոսութիւններու որ մեր մէջ գործուած են, հայկական դատը իր ընդհանուր պատկերին մէջ կը ներկայանայ Եւրոպային իբրեւ «նահատակուող» եւ ոչ թէ կռուող ժողովրդի մը գատը) : 2. որովհետեւ այդ միւս բոլոր ժողովուրդները ուշիմութիւնն ունեցած են հասկնալու թէ առանց Ռուսիոյ ոչինչ կարելի է ընել արեւելեան խնդրոյն մէջ, եւ ջանացած են Ռուսը իրենց թշնամի չունենալ, ընդհակառակն՝ մենք, չնկատելով որ Ռուսը աւելի ամենազօր է մեր խնդրոյն քան ուրիշ ո եւ է խնդրոյ մէջ, որչապէս թշնամի դարձուցած ենք զայն միւր, եւ կարծած ենք թէ հակառակ Ռուսիոյ կամքին՝ Անգլիոյ կամ Ֆրանսայի միջամտութեամբ միայն պիտի յաջողինք առևտական սահմանազլխին վրայ զրոնուող եւ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի նաւերէն անմատչելի եղող տաճկական Հայաստանին մէջ ինքնավարութիւն ձեռք ձգել :

Այսօր ալ միեւնոյնը պիտի ըլլայ, որովհետեւ մենք միեւնոյն ընթացքին մէջ ենք միշտ : Այժմ ալ Ֆրանսային կը յուսանք գլխաւորապէս մեր փրկութիւնը, եւ կը կարծենք թէ Ֆրանսան՝ հակառակ Ռուսիոյ՝ պիտի կարենայ Ռուսիոյ ոտքին տակ գտնուող երկրի մը մէջ ինքնավարութիւն հաստատել, չուզելով վերջապէս ըմբռնել որ հակառակ Ռուսիոյ անկարելի է թրքական Հայաստանի մէջ 1695ի մեծորանտովը գործադրել տալ, եթէ կարելի ըլլար, 95ին կատարուած կ'ըլլար ատիկա, քանի որ Անգլիոյ պէս մեծազօր պետութիւն մը ամբողջ տարի մը իր բոլոր ազդեցութիւնը

բանեցուց Սուլթանին վրայ՝ զայն կատարել տալու համար մեծորանտովը չիրագործուեցաւ : Եւ Ռուսիա չուզեց որովհետեւ Պերսիոյ վեհաժողովէն ի վեր Հայերը որչապէս ցոյց տուին թէ Ռուսիոյ հակառակ՝ Անգլիոյ օգնութեամբ կ'ուզեն տաճկական Հայաստանի մէջ կազմել ինքնավար բեժիմ մը որ «էթա-թամիօն» մը ըլլայ որ մը Ռուսիոյ եւ Տաճկաստանի միջեւ, Ռուսիոյ յառաջխաղացութիւնն արգելելու համար : Մեր ժողովուրդը զո՞ն եղաւ իր «հետտորական» քաղաքականութեան եւ (կարգաքէջ Մաք Կոնկանոնիկոսին հոյակապ, անկեղծ, խորունկ գիրքը՝ «Սուլթանն ու Պետութիւնները») այն եսական ու խարզախ վարմունքին զոր պաշտօնական Անգլիան ունեցաւ մեզ նկատմամբ Այո՛, այսօր կացութիւնը միեւնոյնն է, եւ նոյն իսկ աւելի գէշ : Ռուսիա մեզի հանդէպ կը վարուի բացէ ի բաց իբրեւ թշնամի մը : Եթաթա՛ տ'օի մեծ միթիւնկը կազմակերպող Ֆրանսայ ներքէն գիտած էին պ. Տելքասէրն, խնդրելով որ Ֆրանսայի թատրոնը, որ ֆրանսական կառավարութեան կը վերաբերի, միթիւնկը սարքողներուն տրամադրութեւն տակ դնէ : Փարիզի՛ն ուսական դեօպանը զայդ իմանալով խնդրած էր պ. Տելքասէրն որ այդ սրահը չտրուի՝ քանի որ բանաստեղծները մակեղոնական խնդրին կ'ուզէին կցել հայկական հարցը : Եւ պ. Տելքասէ չտուաւ այդ սրահը, որովհետեւ բանաստեղծները յամառեցան անբաժան պահել հայկական հարցը մակեղոնական կանէն : Ասկից աւելի պայծառ եւ համոզիչ իրողութիւն կարելի չէ գտնել : Ասի կ'ապացուցանէ որ 1. Ռուսիա չուզեր որ հայկական խնդիր մը գոյութիւն ունենայ այլևս՝ այն ձեւով որով գոյութիւն ունեցած է ցարդ : 2. ֆրանսական կառավարութիւնը նախամեծար կը համարի իր գաղնակցին շահերուն համաձայնիլ քան Հայոց շահերուն : Միամտութիւնն չէ՞ այլևս յուսալ որ մակեղոնական հարցին հետ հայկականն ալ պիտի լուծուի, եւ լուծուի մեր ուզած ձեւով :

Եթաթա՛ տ'օի միթիւնկին վրայ գրող յրազիրները մեծ մասամբ Հայաստանի խօսքը չէին ըրած, մակեղոնական հարցին վրայ միայն խօսած էին : Այն հեռագիրը որ Միլանէն գրուած էր եւրոպական թերթերուն՝ այնտեղ կատարուած միթիւնկը նանուցանելու համար, կ'ըսէր թէ միթիւնկը կատարուած էր Մակե-

դոնիոյ ի նպաստ ու Հայաստանի անունը չէր յիշեր (մինչդեռ միթիւնկին նախաձեռնակը Հայ մըն էր եւ այնտեղ աւելի Հայոց խնդրոյն վրայ խօսած էին քան Մակեղոնականին) : Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ, լրագիրները կը հրատարակեն հեռագիր մը որու համաձայն նորընտիր պապը որոշեր է իր առաջին կոնդակը կոչ մ'ընել «ի նպաստ Մակեղոնիոյ» : վայրկեան մը չեմ տարակուսիր որ Պիոս Ժ., վեներտիկի նախկին պատրիարքը, Ս. Լազարու Միթիւնկանց բարեկամ, Հայերը ճանչցող ու յարգող, իր կոնդակին մէջ պիտի խօսի ի նպաստ թուրք լուծին տակ տառապող «բոլոր» քրիստոնեաներուն՝ Հայոց ինչպէս Մակեղոնացուց, բայց հեռագրական գործակալութիւնը «Մակեղոնացի» բառը միայն պահած է, նկատելով որ հայկական հարցը այժմէն թիւնն չունի : Ասոնք շատ թելադրական իրողութիւններ են : Աւելին կայ : Գիտենք թէ պ. Տելքասէ թշնամի չէ մեր գատին, ընդհակառակն : Արդ, Եթաթա՛ տ'օի միթիւնկէն երկու օր յետոյ, «Մաթէն» լրագրի խմբագրապետը Սթեֆան Լօզան պ. Տելքասէի հետ տեսակցութիւն մը ունեցած էր : հակառակ որ այդ միթիւնկին չէր շատ աւելի խօսեցան հայկական խնդրոյն քան մակեղոնականին վրայ, պ. Տելքասէ այդ տեսակցութեան մէջ միմիայն մակեղոնական խնդրին վրայ իր կարծիքը յայտնած էր եւ հայկականին վրայ բառ մը չէր ըսած : Ի՞նչ կ'ուզէք ասկից աւելի նշանակալից, եւ կարելի իսկ չէ մեղադրել պ. Տելքասէն այդպէս վերաբերուելուն համար : Յստակատես ու լուրջ դիւանագէտ մըն է ան, եւ չուզեր ունայն յոյսեր ներշնչել : գիտէ որ Ֆրանսա, նոյն իսկ եթէ իր բոլոր ուժը թափէ, չի կրնար իրագործել 1895ի մեծորանտովը, քանի որ Ռուսիա հակառակ է : Տեսնուեցաւ վերջերս թէ, միջամտութիւն մը փորձելով հանդերձ, որքան անկարող եղաւ պ. Տելքասէ ո եւ է օգնութիւն մ'ընելու նոյն իսկ կովկասի 40000 փախստականներուն Տաճկաստան վերադարձին, որուն համար իրեն զիմեցին Հայերն ու հայասէր Ֆրանսացիները : 40000 փախստականներու դարձն իսկ զիրացնել չկրցողը՝ ա՛լ ի՞նչ պէտք կ'ունայ ամբողջ բեժիմ մը փոփոխութիւնը իրագործել : Եստէն : Եւ չէ՞ մի որ նոյն Տելքասէն — ասի պէտք է վերջապէս գիտնայ մեր հասարակութիւնը — որոշապէս ըսած էր վտանջապուն քահանային

ու պ. Չերազին՝ երբ թուպիսի-Լորանտոյ խընդրոյն միջոցին գացած էին խնդրել իրմէ որ հայկական խնդիրն ալ կցէ այդ հարցին : «Հայերը իրենց յոյսը Ռուսիոյ վրայ դնելու են» :

Սարաֆօֆ կը յայտարարէր 5-6 ամիս առաջ թէ բարենորոգումները լրջօրէն իրագործելու համար՝ պէտք է որ եւրոպական բանակ մտնէ երկրին մէջ եւ իր ձեռքովը գտնուի իրագործէ, որովհետեւ առանց ատոր, ո եւ է ճնշումի տակ, թուրքը ո եւ է լուրջ բարենորոգում չի գործադրեր : Նոյն իսկ Սուլթան Ազիզի օրով որ կերպով մը գաղնակից էր Ֆրանսայի հետ, Նափոլէոն Գ. ստիպուեցաւ բանակ զրկել Սիրիա՝ Լիբանանի ինքնուրոյն բեժիմը հաստատելու համար : Արդ, Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա ի՞նչպէս բանակ զրկեն մինչեւ Սասուն : Հոն տեղուանք՝ միայն Ռուսիա կրնայ բանակ մտցնել, եւ Ռուսը՝ իր արդի տրամադրութիւններով՝ եթէ բանակ մտցնէ, տարակուսելի է որ Տաճկահայոց ինքնավարութիւն չնորհելու համար ընէ այդ բանը :

Ինչ որ Արեւմտեան Եւրոպայի պետութիւնները «կրնան» ընել, արգելելն է որ Չարդեր տեղի ունենան Հայաստանի մէջ. ատկից անդին չեն կրնար անցնել : Եւ ատկից անդին անցնելու ոչ մէկ դիտարկութիւն չունին արդէն՝ ասի ակնբեր է : — Եւ ատի հայկական հարցին լուծում մ'ըլլալէ հետո է :

Մէկ բան մը կարելի է՝ իրերու արդի վիճակին մէջ : Մակեղոնական հարցին լուծման միջոցին, Ռուսիա կրնայ ըլլալ որ պատրուակ բռնելով Հայաստանի պահաւոր վիճակը, իր տիրապետութիւնը տարածէ այնտեղ : Եւ եթէ այդ բանը ընէ, այս անգամ Անգլիա չպիտի արգելէ զայն, — հակառակ Հայաստանի մէջ տիրող անեղ կացութեան, Անգլիա այս պահուս րնու չզբաղիր Հայկական հարցով, — եւ կամ պիտի ընդգիմանայ այնքան միայն որքան հարկաւոր է՝ ի փոխարէն ուրիշ առաւելութիւն մը կորչելու համար իր հաււոյն : Արդ, գառն չէ՞ մտածել որ այնքան թափուած արիւն, այնքան շարչարանք, այնքան զոհոգութիւն, այնքան ճիգեր յանգին... առևտական գրաւման, ինչ որ, տրուած ըլլալով Ռուսիոյ արդի հայկական քաղաքականութիւնը, հայ ազգայնութեան րնաջնջման առաջնորդող գէպք մը միայն կրնայ ըլլալ : Եւ տարօրինակ

չէ՞ որ այս այսպէս ըլլալը մաքեմաթիքական խնդրի մը պէս վճիռ ըլլալով հանդերձ, մեր յեղափոխական կուսակցութիւններէն ոմանք կը յամառին Սատուհի եւ շրջակայից մէջ յարուցանել այնպիսի շարժումներ որոնք կրնան մէկ արդիւնքի մը միայն յանգիլ: — ուսուկան գրաւման, արդիւնքի մը որուն նկատմամբ իրենք իսկ առաջինն են սոսկում յայտնող:

Գ.

Յուսահատութիւն ու բեմն «Այ ճար չկա՞յ» մտածել: Երբե՞ք:

Այն ուղին որ միայն կարող է փրկել այս ազգայնութիւնը կորստէ, միշտ կը մնայ բաց: Այդ ուղիին մէջ, զոր Միլիթօֆ զօրավարը մատնանիւ ըրաւ 1878ին եւ զոր Մերենց հոգեւին կը ջատագովէր, միշտ կարելիութիւն կայ հասնելու արդիւնքի մը, համետ, բայց իրական, եւ ա՛յլ ատեն է որ իրականութեան զգացումն ունենանք, հեռանալով վտանգաւոր եւ ամուլ մեծամուլութիւններէն: Այդ ուղիին մէջ, Արեւմտեան Եւրոպան կրնայ՝ եւ հզօրապէս՝ օգնել մեզի, ու անոր մէջ հուսանական չէ որ Ռուսիա ընդգրկմանայ մեզի, կամ գէթ՝ եթէ, բնորոշմանայ իսկ՝ իր ուժը հոտ այնքան բացարձակ չէ: Յետոյ, հարիւր տեսակ պարագաներ կան որ այդ ուղիին մէջ գործունէութիւնը աւելի գիւրդին, անոր մէջ առնալիս ու տեւական ճիւղի մը հաւանականութիւնը աւելի գրգան կը դարձնեն, եւ կան նոյն իսկ պատմական փաստեր որ ցոյց կուտան թէ իրերու գերագոյն տրամաբանութիւնը արդէն իսկ մեր ցեղը դարեր առաջ մղած էր դէպի այդ ուղին, եւ թէ մեր մեծագոյն սխալը եղած է այն որ մեր պատմութիւնը չենք շարունակած այն սեղէն ուր ան կասած է:

Աւելին ըսելու պէտք չեմ տեսներ, եւ նոյն իսկ պարտականութիւնն ունիմ աւելին շըսելու, — որովհետեւ կարելի է հրապարակաւ ըսել «ինչ որ պէտք չէ ընել»: Բայց կարելի ունեւելի չէ յայտնել «ինչ որ կայ ընելու»:

Այսքանը այժմ ըսելու զիս կը բռնագատէ արդի կացութեան արտասովոր հանգամանքը:

Այս ազգակը պէտք է որ մէկը արձակէր այս մղձաւանջային բոպէին ուր ա՛յնքան խոսող, վիճող, երգող, ճառող Հայեր կան, եւ ա՛յնքան քիչ գործող, եւ ա՛յնքան քիչ մտածող թէ վայրկեանը թանկագին է եւ թէ ատեն չկայ կորսնցնելու (եթէ արդէն իսկ ուշ չէ):

Ո՛րքան աւելի երջանիկ պիտի ըլլայի եթէ ազգակի մը տեղ, Գործն ինքն իսկ արդէն սկսած ըլլար խօսիլ: Եւ ատի ապահովապէս տեղի պիտի ունենար եթէ հին Հնչակեանները իրենց հակազգային բնութեցրով տարի մը ամբողջ կասեցուցած չըլլային այն աղւոր շարժումը զոր վերակազմեայ Հնչակեանները յարուցին 1901ի կարեւոր վերանորոգումէն սկսեալ, եւ եթէ մանաւանդ Դրօշակեանները անկեղծօրէն պատասխանած ըլլային վեր, Հնչակեաններուն միութեան հրաւերին: «Արեւմտեան բիւրօն» պիտի ըմբռնէ օր մը (երանի՛ թէ չուտ ըմբռնէր եւ սխալը դարձանէր) թէ ո՛րքան յանցաւոր գտնուեցաւ «հանդէպ ազգային դատին» ամիսներ կորսնցնել տալէ յետոյ խուսափողական՝ դիւրբ բոնելով՝ միութիւնը կամ գէթ համաձայնութիւն մը անկարելի դարձուցած ըլլալուն համար: Օսմանցի Ազատականներու Համաժողովին յետոյ, երբ պարագաները ա՛յնքան յարմար էին, վեր, Հնչակեանները բացարձակ անկեղծութեամբ կը բաղձային համաձայնութեան մը յանգիլ Դրօշակեաններուն հետ: Արեւմտեան բիւրօն ի՞նչ պիտի կորսնցնէր եթէ երկու լիազօր յարաբերութեան դէպք վեր, Հնչակեան լիազօրներու հետ: — Բան մը զոր այնքան թախանձագին խնդրեցի քանի մը յօդուածներու մէջ: «Արեւմտեան բիւրօն» չէր երեւակայեք անշուշտ թէ վեր Հնչակեանները այդ տեսակցութիւնը ուղեցին պարզապէս «Մեր հայրենիք»ը քառաձայն երգելու համար: Վեր, Հնչակեանները կ'ուզէին յարաբերութեան մտնել Դրօշակեան կարեւոր գործիչներու հետ, որպէսզի կարգ մը թիւրիմացութիւններ փարստէին անձնական լուրջ ու անկեղծ տեսակցութեան մը մէջ, եւ որպէսզի Դրօշակեանց հետ գործակցութեան ընդհանուր սկզբունքը երկու կողմէ ընդունուելէ եւ փոխադարձ վստահութիւն հաստատուելէ յետոյ՝ իրենց ծրագիրը Բանրամասնօրէն յայտնէին անոնց (բան մը զոր չէին կրնար ընել՝ եթէ փոխադարձ վստահութիւն չհաստատուէր), եւ ձեռք ձեռքի տուած իսկոյն գործի սկսէին: — Եթէ «արեւմտեան բիւրօն» այդ միջոցին, այսինքն տարի մը առաջ հաճած ըլլար ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել վեր, հնչ, գործիչներուն հետ, շատ մը աղէտքներ, շատ մը սքանտալներ խնայուած կ'ըլլային ազգին, եւ հայկական գործունէութիւնը այսօր տարբեր ձեւ կ'ունենար:

Բայց հիմա այլ եւս անցեալը քննելու, ասոր անոր յանցանքը որոշելու ատեն չէ՛ վեր, Հնչակեանները, իրենց միութեանական ազնիւ ու անկեղծ բնութեցրին դէմ գտան կասկածոտ, նենդատր, դարանաւոր վարմունքներ, եւ մինչեւ իսկ ոճիրը: այդ քստմնելի յուսախարութիւնները իրենց «բուն» գործունէութիւնը կասեցուցին կամ՝ աւելի ճիշդ՝ դանդաղեցուցին, առանց սակայն իրենց խանդը եւ հաւատքը պակսեցնելու: Բայց իրենք ալ յանցաւոր պիտի ըլլան եթէ այլեւս յամենան «հայ հակառակորդներով» զբաղելով ալ ըլլան անոնք, ինչ ալ ըրած ըլլան կամ ինչ ալ ընեն այսուհետեւ այդ հակառակորդները: Ե՞ջ ու ձախ նոյնիւս ատեն չէ՞ Պէտք է գիմել շէտակ դէպ ի նպատակը: Ճիշդ որովհետեւ իրենք են ամենէն ճիշդ տեսնող, ամենէն «գործնական» ծրագիրն ունեցող կուսակցութիւնը, ամենէն աւելի իրենց վրայ կը ծանրանայ իրենց բոլոր ուժը բուն գործին նուիրելու եւ անմիջապէս ու միայն անով զբաղելու պարտականութիւնը:

Մակեդոնական խնդրոյն լուծումէն յետոյ — որ այլեւս շատ չի կրնար ուշանալ, — գործելու համար արդի մեծապէս նպատաւոր պայմանները պիտի դառնան մեզի համար շատ աննպաստ, եւ երկայն, շատ երկայն ատենուան համար, պէտք պիտի ըլլայ յետաձգել հարկաւոր ճիւղը, թերեւս ցմիշտ: այն ատեն վեր, Հնչակեաններն են որ ամենէն աւելի քննադատելի եւ գատապարտելի պիտի հանդիսանան պատմութեան առջեւ: ճիշդ ծրագիր մ'ունենալն եւ ուրիշներու սխալ գործունէութիւնը նկատելը չի բուէր, պէտք է գործադրել

այդ ծրագիրը: պատմութիւնը ու շարժութիւն չի գործնէր այն պատճառներուն վրայ, որքան ալ լուրջ ըլլան՝ որոնք գործունէութիւն մը կ'արգիլեն: ան պիտի ըսէ ըր ամէն բանէ առաջ ուժ, գործ, արդիւնք սիրող արամաքանութեամբը, «վեր, Հնչակեանները անկեղծ էին ճիշդ կը տեսնէին, լաւ ծրագիր ունէին, բայց թոյլ գանուեցան, դանդաղ շարժեցան, չկրցան ներքին խոչընդոտներուն շուտով յաղթել, եւ այդ երբին խոչընդոտներուն դէմ կոխել մէջ կորսնցուցին այն անգին բոպէն ուր միայն բուն գործին նուիրելու էին իրենց բոլոր ուժերը եւ ասիկա աններելի է իրենց համար, որովհետեւ այդ կուսակցութիւնը՝ պրեթէ բացառապէս Տաճկահայերէ կազմուած ըլլալով, պարտաւոր էր աւելի կորով, աշխուժութիւն, փութկոտութիւն ցոյց տալ քան ո եւ է հայ կուսակցութեան՝ յաջողցնելու համար դատ մը որ ամբողջ Հայութեան դատն է, բայց մատնաւորապէս դատն է Տաճկահայ հասարակութեան:»

Այսպէս պիտի ըսէ պատմութիւնը երբ վաղը, այս հոյակապ բոպէն անցնելէ յետոյ, Տաճկահայը Թուրքին դիմացը միամիտակ մընայ ու Հայութիւնը այլեւս լեհերու կամ Հրեաներու կատարելապէս բազդակից ժողովուրդ մը դառնայ (մինչ այս պահուս իր վիճակը՝ ի նկատի ունենալով Տաճկաստանի արդի կացութիւնը՝ դեռ բոլորովին նման չէ անոնց վիճակին):

Ընենք ամէն ինչ որ կրնանք, որպէսզի շարժանանք պատմութեան այդ արհամարհոտ եւ արդար դատավճռին:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ
Փարիզ, 19 օգոստոս 1903

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is written in dark ink on aged, yellowish paper. It appears to be a formal or semi-formal communication, possibly a business letter or a report. The handwriting is dense and fills most of the page.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or a date. It is written in the same cursive script as the main body of text. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

Handwritten text in a cursive script, continuing from the top page. The text is dense and fills most of the page. It appears to be a continuation of the same document or letter. The handwriting is consistent with the top page.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or a date. It is written in the same cursive script as the main body of text. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

Գ Ա Թ

№ 3766

Գ 12

50 սանթիմ